

Hicrî VI. Yüzyılda İslâm Dünyasında İlmî Durum

Mustafa Özkan*

Öz

Bu tebliğde, Ebû Muhammed (Ebü'l-Hasen) Siracüddin Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman el-Ûşî'nin yaşadığı hicrî VI. yüzyılda İslam dünyasındaki ilmî durum üzerinde durulmaktadır. Çalışma bağlamında şu tespitler yapılmaktadır. Bir, Ûşî'nin yaşadığı zaman diliminde en güçlü İslam devletlerinin başında Abbasîler, Endülüs Emevîleri, Selçuklular ve Karahanlılar gelmektedir. Kurtuba, Dimeşk, Bağdat, Semerkand ve Buhara gibi şehirler ise başlıca önemli ilim merkezleridir. İki, hicrî VI. asrın bilim anlayışında, dinî ve fennî ilimler bir bütün olarak değerlendirilmekte, bunlar arasında bir ayırım yapılmamaktadır. Üç, bu dönemde ansiklopedist âlim anlayışı hâkimdir. Buna göre bir bilim insanı belli bir alanda temayüz etmiş olsa bile, diğer ilimleri de bilmek durumundadır. Ûşî'nin Kelam'ın yanı sıra Fıkıh ve Hadis gibi ilimleri de tahsil etmiş olması bu bağlamda değerlendirilebilir. Dört, disiplinler arası ilişkinin gerekliliğine dayanan ilim anlayışı, dönemin bilginlerinin daha donanımlı olarak yetişmelerini, ilmî konulara farklı açılardan bakarak olayları bütüncül ve dolayısıyla sağlıklı değerlendirmelerini sağlamıştır. Beş, âlim sadece bir bilgi teknisyeni/akademisyen değildir; aynı zamanda ilmini yaşayan, yayan ve yazmak sûretiyle sonraki nesillere aktaran kişidir. Altı, üst düzeyde ilim öğrenmek ve öğretmek; dönemin önemli ilim merkezlerine gitmek ve farklı âlimlerden ders almak mümkündür. Ûşî'nin farklı ilim merkezlerinde bulunan çok sayıda âlimden ilim öğrenmiş olması bunu göstermektedir. Yedi, ilim öğrenmek kadar öğretmek de önemsenmiştir. Ûşî'nin çok sayıda farklı coğrafyalarda ilim tahsil etmesi ve aynı zamanda farklı mekânlardan gelen talebelere ders vermiş olması bu çerçevede önem arz etmektedir. Sekiz, hicrî VI. yüzyılda halîfe/hükümdarlar âlimi/ilmî çalışmaları desteklemekle birlikte, ilim öğrenmek-öğretmek, daha çok âlimlerin şahsî çalışmalarıyla gerçekleşmiş ve dolayısıyla bu dönemdeki ilmî faaliyetler sivil karakterlidir.

Anahtar Kelimeler: el-Ûşî, Hicrî VI. Asır, İslamî İlimler, İlim Merkezleri, İlmî Anlayış.

Хижрий жыл санагы боюнча VI кылымда Ислам дүйнөсүндөгү илимий кырдаал Аннотация

Бул макалада Абу Мухаммад (абуль-Хасен) Сыражуддин Али бин Осмон бин Мухаммад бин Сулайман аль-Оший жашаган хижрий жыл санагы боюнча VI-кылымдагы Ислам дүйнөсүндөгү илимий кырдаалды изилдедик. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй маселелер тастыкталды. Биринчи, Оший жашаган доордогу эң күчтүү Ислам мамлекетинин башында Аббасийлер, Андалус Умаяттары, Селчуктар жана Караханиттер болгон. Кордоба, Домаск, Багдат, Самарканд жана Бухара сыяктуу шаарлар негизги илим борбору болгон. Экинчи, хижрий жыл санагы боюнча VI кылымдын илимий көз карашы боюнча, диний жана светтик илимдер бир бүтүн сыяктуу кабыл алынган жана алар эки башка тармак катары каралган эмес. Үчүнчү, бул доордо көп кырдуу аалым түшүнүгү үстөмдүк кылган. Ошондуктан бул доордогу аалымдар бир гана илим тармагы менен чектелип калбастан, башка илим тармактарын да терең изилдеген. Ошийдин калам илими менен биргеликте укук жана хадис тармактарынан илим алуусу мисал боло алат. Төртүнчү, илим тармактарынын арасындагы байланышты шарт катары көргөн илимий көз караш, бул доордогу аалымдардын сапаттуу болуусуна жана илимий темаларга ар тараптуу ой жүгүртүү менен маселелерди толук чечүүгө шарт түзгөн. Бешинчи, илимпоз бир гана изилдөөчү эмес, ошол эле учурда илимге амал кылган, динди жайылткан жана чыгармалары менен кийинки муундарга калтырган. Алтынчы, жогорку билим алуу жана үйрөтүү ошол доордун маанилүү илим борборлоруна баруу жана түрдүү аалымдардан сабак

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, b.ozkan02@gmail.com

алуу жолу аркылуу ишке ашкан. Ошийдин ар түрдүү илим борборлорунан билим алуусу буга далил болот. Жетинчи, билим алуу жана билим берүү бирдей мааниге ээ болгон. Ошийдин көптөгөн аймактарда илим алуусу жана ошол эле учурда ар атраптан келген окуучуларга билим берүүсү бул тармакта зор мааниге ээ. Сегизинчи, хижрий жыл санагы боюнча VI кылымдагы өкүмдарлар аалымдардын илимий изилдөөлөрүн колдоо менен биргеликте, илим үйрөнүү-үйрөтүү, көбүнесе аалымдардын жеке эмгектеринин негизинде ишке ашкан жана бул доордогу илимий иш-аракеттер коомго багытталган.

Ачкыч сөздөр: аль-Оший, VI кылым, Ислам билимдер, билим борборлору, Ислам дүйнөсүндөгү илимий кырдаал.

in Hijri VI. Century Science in Islamic World

Abstract

In this study, it is focused on the scientific situation in the Islamic World in 6th century of hijra which Abu Muhammad Sirāj al-Dīn Ali b. Uthmān b. Muhammad b. Sulayman al-Ūshī lived in that time. In the context of the study, the following determinations are made: Firstly, at the beginning of the most powerful Islamic states in the period when the Ūshī lived, the Abbasids, the Andalusian Umayyads, the Seljuks and the Karahans were. Kurtuba, Damascus, Baghdad, Samarkand and Buhara are important centers of science. Secondly, in the 6th century of hijra science, religious and philosophical sciences are regarded as a whole and there is no differentiation between them. Thirdly, the encyclopedist understanding of scholar is dominant. According to this, even if a scientist has settled on a certain area, he has to know other sciences. It can be evaluated in this context that Ūshī has studied not only Kelam but also Fiqh and Hadith. Fourthly, understanding of science based on the necessity of interdisciplinary relations, ensured that the scholars of the period were better equipped and that they were holistic and therefore healthy to consider the scientific issues from different angles. Fifthly, scholars are not just a technician/academics; at the same time living and communicating with the next generations with their writings. Sixthly, it is possible to go to important centers of science to learn and to teach and to take lessons from different scholars. Ūshī's learning from many scholars who were from different geographies has shown this. Seventhly, it is also important to teach as much as to learn science. It is important in this framework that Ūshī collects knowledge in many different geographical areas and also teaches the students that comes from different places at the same time. Lastly, supporting scholarship studies in the 6th century, learning and teaching of knowledge took place mostly through the personal studies of scholars, and therefore the scientific activities in this period are civilian characters.

Keywords: al-Ūshī, Hijri VI. Century, Islamic Sciences, Science Centers, Scientific Understanding.

A. GENEL DURUM

Hicrî VI/milâdî XII. yüzyılda İslam dünyasındaki ilmî durum için ana hatlarıyla şunlar belirtilebilir: Sözü edile zaman diliminde, Müslümanların yaşadıkları coğrafyada bilimin altın çağını yaşadığını söylemek mümkündür. Bu dönemde bilimin altın çağını yaşadığının göstergeleri olarak aşağıdaki ilim ve âlimlerin durumları zikredilebilir:

Tefsir: Daha önce rivâyetçi tefsir anlayışı ve usûlü hâkimken, bahsi geçen dönemde dirayet metoduyla tefsir yazılmaya başlanmıştır. Ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) ve

onun yazdığı el-Keşşâf isimli eseri bu bağlamda zikretmek mümkündür. Bu durum, Tefsir ilminin altın çağını yaşadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹

Felsefe: Müslümanların daha çok tercüme hareketi ile tanıştıkları ve geliştirdikleri ilimlerden bir tanesi olan felsefe de bu asırda oldukça ileri düzeydedir. Örneğin Abbasîler'in hüküm sürdükleri Doğu dünyasında, mantık ve akıl yürütmeyi esas alan Meşşâî geleneğine bir tepki olarak ortaya çıkan, bilgi elde etmede keşif ve sezgiyi esas alan İshrâkîlik ekolünün kurucusu olan Şehâbeddin Sühreverdî el-Maktûl'ü (ö. 587/1191) görmekteyiz.² Batı İslam dünyasında (Endülüs Emevî Devleti) ise İbn Bâcce (ö. 532/1138)³, onun talebesi İbn Tufeyl (ö. 581/1185)⁴ ve felsefenin zirvesinde bulunan İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198)⁵ varlığından bahsedebiliriz. Ayrıca bu dönemde kelim, fıkıh ve ahlakın yanı sıra felsefe ile ilgili eser yazan Gazzâlî'nin (ö. 505/1111)⁶ yaşadığını da unutmamak gerekir.

Dinler ve Mezhepler Tarihi: Hicrî VI. asırda, diğer ilim dallarında olduğu gibi Dinler ve Mezhepler tarihi alanında da kuşkusuz önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda, dinler ve mezhepler tarihini farklı bir anlayış ve yöntemle ele alıp eser yazan, bu sebeple Ortaçağ İslam dünyasının en büyük dinler ve mezhepler tarihçisi olarak kabul edilen Şehristânî'yi (ö. 548/1153)⁷ zikretmek yerinde olacaktır.

Burada şu soru sorulabilir: Hicrî VI/miladî XII. asırda Müslümanların ilimde ileri bir düzeyde olmalarında acaba ne gibi faktörler/sebepler etkili olmuş olabilir? İslam dünyasının bahsi geçen asırda ilmî alanda altın çağını yaşamasında genel olarak aşağıdaki sebeplerin etkili olduğunu söylemek mümkündür:

Tercüme Hareketi: Tercüme hareketinin, fetih yanı sıra, Müslümanların devletten imparatorluğa geçmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Örneğin devlet imparatorluğa dönüşünce daha çok üretme, her dönemde önemli bir güç unsuru olan bilgiye sahip olma ve kısacası gücüne güç katma ihtiyacını/gereğini duymuştur. Sözü edilen ihtiyaç, yabancı medeniyetlere ait olan bilginin Arapça'ya tercüme edilmesini devletin önemli bir politikası haline getirmiştir. İlgili politikanın bir parçası olarak kurulan Beytulhikme'de Yunanca, Farsça, Hintçe ve Süryanice gibi dillerden Arapçaya farklı alanlardan tercüme yapılmıştır. Tercüme edilen ilimler, özellikle felsefe ve mantık, İslâmî ilimlerin yorumlanması ve kurumsallaşmasında şüphesiz önemli bir rol oynamıştır.

İç Politik İstikrar: İslam bilim, kültür-medeniyetinin temellerini atıp geliştiren Abbasîlerin hâkim oldukları coğrafyada farklı dinî, siyasî ve etnik yapılar mevcuttu. Bu

1 Bkz. Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, 235-238, 2013.

2 Bkz. Kutluer, İlhan, "Sühreverdî", *DİA*, XXXVIII, 36-40, 2010.

3 Bkz. Aydın, Yaşar, "İbn Bâcce", *DİA*, XIX, 348-353.

4 Bkz. Kutluer, İlhan, "İbn Tufeyl", *DİA*, XX, 418-425, 1999.

5 Bkz. Karlığa, H. Bekir, "İbn Rüşd", XX, 257-288, 1999; Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara, 1997, 57-58.

6 Bkz. Çağrı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, XX, 489-505, 1996.

7 Bkz. Harman, Ömer Faruk, "Şehristânî", *DİA*, XXVIII, 467-468, 2010.

япılar arasında zaman zaman düşük yoğunluklu tartışma-çekişmeler yaşanmış olsa bile, genel anlamda bunlar arasında barış temelinde oluşturulan bir birlikte yaşama kültürü vardır. Dolayısıyla söz konusu farklılıklar- günümüzdeki Müslümanların yaptıklarının aksine- Kur'ân'daki "li teârafû: Sizi, birbirinizle tanışmanız için (farklı kabilelerden yarattık)" anlayışı doğrultusunda tanışmış, kaynaşmış ve birbirlerinden istifade etmişlerdir.

Coğrafya: Bizans ve Sâsânî devletlerinin daha önce fethedilmiş olması, Müslümanlarla gayr-ı müslimler arasında bulunan sınırların büyük oranda kalkması ve burada yaşayanlarla tanışma-kaynaşma sonucunu beraberinde getirmiştir. Böyle olunca Müslümanlar Yunan, Fars ve Hint gibi kadim medeniyetlerden istifade etme imkânını yakalamışlardır. Ayrıca Abbasîlerin Mevâlî (Arap kökenli olmayan Müslümanlar) politikası da ilmî gelişmede oldukça belirleyici olmuştur. Arap olmayan çok sayıda Müslüman bilim insanının söz konusu dönemde dünya çapında yaptıkları çalışmaları bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

İlimlerin daha önce tasnif edilmesi ve sistemleştirilmesi: Miladî XII. yüzyılda bilimin ileri düzeyde olmasında, kuşkusuz daha önce ilimlerin tasnif edilip sistemleştirilmesi ve yaklaşık 300 yıllık bir geçmişe sahip olan ilmî birikim/faaliyetler de etkili olmuştur.

Müslüman devletlerin ilmî çalışmaları destekleyici politikaları. Bu dönemde yöneticilerin bazen ilim adamlarına yönelik baskıları, onları istismar etme gibi düşünce ve uygulamaları olmuşsa da, genel olarak bunların ilmî çalışmaları desteklediklerini söyleyebiliriz.

Hicrî VI. asırda İslam dünyasında Hâricîlik, Şia, Mürcie ve Mu'tezile gibi dinî-siyasî mezhepler mevcuttur. Yine bu zaman diliminde Sünnîliğe bağlı rey taraftarları, hadis taraftarları, Eş'ârîler, Maturîdiler olmak üzere pek çok kelamî; Hanefîlik, Mâlikîlik, Şâfiîlik ve Hanbelîlik gibi fikhî düşünce ve ekoller varlıklarını sürdürmektedirler.⁸ Bu durumu, zikredilen asırdaki fikrî çeşitlilik, entelektüel tartışma ortamının varlığı ve ilmî durumun seviyesinin bir göstergesi olarak okumak mümkündür.

B. HİCRÎ VI. ASIRDA ÖNEMLİ İLİM MERKEZLERİ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

Dönemin ilim merkezlerini ana hatlarıyla iki grupta ele almak mümkündür. Bunlardan birinci grup, Doğu İslam dünyasındaki (Abbasîlerin) merkezlerdir. Abbasîlerin hâkim oldukları dönemdeki önemli ilim merkezleri olarak şuralar zikredilebilir: Bağdat, Basra, Belh, Buhara, Fergana, Merv, Semerkant, Kûfe, Mısır ve Medine. Endülüs ve civarlarında ise Kurtuba, Gırnata, İşbiye, Marakeş (Fas), Tilimsan (Czyr) ve Kayrevan (Tunus) gibi ilim merkezlerinin varlığı dikkat çekmektedir.

Bilindiği gibi dönemin eğitim-öğretim kurumlarının başında medreseler gelmektedir. Medreseler çok fonksiyoneldir.

Dönemin bilim dili Arapça'dır. Bilim dilinin Arapça olması, Kur'ân ve Hadisin iyi anlaşılmasının yanı sıra, Müslümanlar arasında ortak bir bilim dilinin olmasını sağlamış, bu da doğal olarak ilmî çalışmaların tedavülde olmasını kolaylaştırmıştır.

8 Bkz. Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, Ankara, 2013, 233-248.

Hicrî VI. asırdaki ilmî faaliyetlerin büyük oranda sivil karakterli olduğu söylenebilir. Ancak Nizamiye Medreselerinin kurulmasıyla, Abbasîlerin hüküm sürdükleri coğrafyada örgün eğitim-öğretim başlamış ve dolayısıyla eğitim faaliyetleri kısmen de olsa resmî bir nitelik kazanmıştır. Söz konusu gelişmeye bağlı olarak Nizamiye Medreselerinin misyonu/amacı devlet, müfredatı da ulemâ tarafından belirlenmiştir. Kurumun giderleri ise vakıflar, zengin aileler ve halk tarafından karşılanmıştır.

Dönemin âlimleri ve talebeleri, ilim tahsili için ilim seyahatleri geleneğini bu asırda da sürdürmüşlerdir. İlmî seyahatler, her şeyden önce ilim merkezleri arasında güçlü bir ilişkiyi beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu gelenek, kişilere, farklı âlim ve ilmî çizgilerden yararlanabilmeyi sağlamıştır.

Kanaatimizce ilmî seyahatler, özellikle ilmî hayatın önemli bir parçası olan âlimler açısından faydalı olmuştur. Çünkü sözü edilen yolculuklar, ulemâya ilimlerini öğretme fırsatını yakalamaları ve fikirlerini özgürce yaşamaları açısından önemli bir manevra alanı sağlamıştır. Örneğin Endülüslü âlim Turtûşî (ö. 520/1126), Şam ve Mısır'a gider. Endülü's'e ısrarlı bir şekilde geri çağrılınca "Burada cehalet var, akıl kıttır" diyerek, bu dönemdeki Endülü's'te fikir-düşünce özgürlüğünün sınırlı olduğunu, burada sağlıklı ilmî faaliyetler yürütmenin zor olduğunu kasteder ve Endülü's'e gitmez. Turtûşî Mısır'da ilim-irşat faaliyetlerini daha verimli bir şekilde sürdürür, neticede burada yaşar ve vefat eder.⁹

C. DÖNEMİN İLİM ANLAYIŞI VE ÂLİMLER

Hemen belirtmek durumundayız ki günümüzde yapıldığı gibi, ilimler dinî-fennî, aklî-naklî olarak ayrı görülmemiştir.

Hicrî VI. asırda, farklı özelliklere ve ihtiyaçlara bağlı olarak, ilim merkezleri arasında farklı perspektifler/bakış açıları söz konusudur: Örneğin Hicâz'da (Medine) Tefsir ve Hadis gibi naklî-dinî ilimler ön plandadır. Ayrıca bölgenin özellikleri ve ihtiyaçlarının bir sonucu olarak buradaki ilim anlayışında literal/lafızcı bir bakış açısı hâkimdir.

Maveraünnehir ve Horasan civarlarında, köklü devletlerin varlığı ve kültürel zenginliğe bağlı olarak Mâtürîdîlik düşüncesi örneğinde olduğu gibi, rey-kıyas daha çok belirleyicidir durumdadır.

Siyasete ve farklı kültür-medenyetlere yakın Bağdat gibi merkezlerde akılcı ve politik yorumlar dikkat çekmektedir.

Bu dönemde Endülü's'e baktığımızda, içte saltanat kavgaları, dışarıda ise Müslüman-gayrı müslim çekişmeleri yaşanmaktadır. Söz konusu dönemde mevcut ilmî bakış açısında daha çok pratiklerin belirleyici olduğunu görmekteyiz. Ayrıca burada özelde zahirîlik genelde ise Malikîlik hakim olmuş ve bu mezheplerin temel felsefeleri, dönemin ilmî anlayışına etki etmiştir. Kısacası, mevcut çatışma ve isimleri geçen mezheplerin varlığının bir sonucu olarak, Endülü's'teki ilmî perspektifte genelde hayatın pratikleri dolayısıyla fikhî yaklaşımlar etkili olmuştur diyebiliriz.

Hicrî VI. asırda, disiplinler arasında güçlü bir ilişki söz konusudur. Aynı zamanda ansiklopedist âlim anlayışı egemendir. Buna göre dönemin bilim insanı, Tefsir ve Hadis gibi ilimlerin yanı sıra felsefe-mantık gibi disiplinleri de bilmek durumundadır.

9 Kılıç, Muharrem, "Turtûşî", *DİA*, XLI, 430-431, 2012.

Ansiklopedist âlim anlayışı, dönemin bilim insanının problemlere bütüncül bir bakış açısıyla bakmasını ve doğal olarak doğru sonuçlara varmasını kolaylaştırmıştır.

Dönemin âlimleri sadece bir bilgi teknisyeni değildirlir; aynı zamanda ilmini yaşayan, yayan ve kısacası bir misyon adamıdır. Bunlar, buldukları yerlerde ders vermiş ve halkı aydınlatmaya çalışmışlardır.

Bahsi geçen asrın ulemâsı, gerektiğinde din, toplum ve devlet maslahatı için sorumluluk almaktan kaçınmamıştır. Gazzâlî'nin, devletin dinî-siyasî bir projesi olan Batinîliğe karşı Sünnîliği yayma ve bu amaçla kurulan Nizamiye Medreselerinde aktif rol alması bu bağlamda değerlendirilebilir.

SONUÇ

İslam Dünyası, hicrî VI/miladî XII. asırda bilim alanında kuşkusuz ileri bir düzey yakalamıştır. Felsefe, tefsir, tıp, matematik gibi alanlarda yetişen âlimler ve bunların ortaya koydukları ilmî çalışmalar/eserler bu bağlamda değerlendirilebilir.

Hicrî VI. yüzyılda Müslümanların bilimde ileri bir düzey yakalamalarında, ana hatlarıyla şu faktörlerin etkili olduğu söylenebilir: Tercüme hareketinin zemin hazırladığı ve yaklaşık üç yüz yıllık geçmişi bulunan bilimsel birikim, iç politik istikrar, Mevâlî'ye yönelik olumlu siyaset, kadim medeniyetlere yakın/komşu olan Müslümanların bunlardan azami derecede istifade etmeleri, özgür ortam, yöneticilerin bilim insanı ve ilmî çalışmaları destekleyen politikaları.

Günümüzde olduğu gibi, hicrî VI. asırda da farklı ihtiyaç ve özelliklere bağlı olarak muhtelif ilim merkezlerinde farklı ilmî perspektifler söz konusu olmuştur. Örneğin Maveraünnehir'de akılcı bir ilmî anlayış hâkimken, Hicâz'da nakil ve literal/lafızcı bir ilmî çizginin varlığı dikkat çekmiştir.

Bu dönemdeki âlimler farklı bilimlere vakıf, toplumsal sorumluluk ve dolayısıyla misyon sahibi kişiliklerdir.

Kanaatimizce bizler bilim, kültür ve medeniyet alanında yeniden bir sıçrama yapmak istiyorsak, hicrî VI. yüzyılı, bilim açısından bir bütün ve doğru olarak tekrar okumak/değerlendirmek durumundayız.

KAYNAKLAR

- Aydınlı, Yaşar, “İbn Bâcce”, *DİA*, XIX, 348-353.
Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, Ankara, 2013.
Çağrı, Mustafa, “Gazzâlî”, *DİA*, XX, 489-505, 1996.
Harman, Ömer Faruk, “Şehristânî”, *DİA*, XXVIII, 467-468, 2010.
Karlığa, H. Bekir, “İbn Rüşd”, *DİA*, XX, 257-288, 1999.
Kılıç, Muharrem, “Turtûşî”, *DİA*, XLI, 430-431, 2012.
Kutluer, İlhan, “İbn Tufeyl”, *DİA*, XX, 418-425, 1999.
-----, “Sühreverdî”, *DİA*, XXXVIII, 36-40, 2010.
Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara, 1997.
Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat, “Zemahşerî”, *DİA*, XLIV, 235-238, 2013.